

Νεωτεριστικοί ρηματικοί χρόνοι της υποδιαλέκτου Χιμάρας σε περιβάλλον διαγλωσσικής επαφής

Αριστοτέλης Η. Σπύρου
Αθήνα

Abstract

The consequences of grammatical neutralization in the past tenses of Modern Greek (MG) are directly felt in its verbal system. E.g., instead of the Simple Present Perfect, the Simple Past is often used: *έφαγα* 'I ate' rather than *έχω φάει* 'I have eaten', *πήγα* 'I went' αντί *έχω πάει* 'I have gone', etc. The cause of this situation is related, as it has been pointed out (Mirambel 1988: 146), with an established three-fold verbal system of MG (present : past : future), not amenable to subdivisions.

However, the material that the sub-dialect of Himara offers, allows a revision of the linguistic situation in the general context of MG. In this sub-dialect some «peculiar» verb tenses occur, not located in any other MG dialect. Present Perfect and Past Perfect of the verbs *είμαι* and *έχω* are used here: *έχω/είχα λάχει* or *έχω/είχα τύχει* 'I have/had been' and *έχω/είχα λάβει* 'I have/had had'. These structures have been morphologized since the late 18th century. The source of this innovation leads to the linguistic contacts of the Himariotes with Kingdom of Naples, and the impact of Spanish as its official language, while other contact languages like Italian and Albanian played a supportive role in the formation of these tenses.

Λέξεις-κλειδιά: βοηθητικά, υποδιάλεκτος Χιμάρας, παρακείμενος, υπερσυντέλικος, διασύστημα.

Είναι κοινοτοπία ότι η μετάβαση από την αρχαία στη ΝΕ γλώσσα συνοδεύεται συν τοις άλλοις και από την αναδιοργάνωση του κλιτικού συστήματος του ρήματος (Χατζιδάκις 1905: 445-7, 606), το οποίο γίνεται πιο απλό. Μεταξύ των πολλών μεταβολών που συντελέστηκαν συγκαταλέγεται και η αναδιοργάνωση των παρελθοντικών χρόνων. Έτσι, ουδετεροποιήθηκε λειτουργικά ο παρακείμενος με τον αόριστο, οι συνθετικοί τύποι παρακειμένου και υπερσυντέλικου σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται, αντικαθιστάμενοι από περιφραστικούς τύπους με πρώτο συστατικό το βοηθητικό ρήμα *είμαι* ή *έχω* και δεύτερο συστατικό τη μετοχή ή το απαρέμφατο.

Κυριαρχεί η άποψη ότι πρώτα άρχισε να χρησιμοποιείται ο παρακείμενος με το βοηθητικό *είμαι* + *μετοχή* (Χατζιδάκις 1905: 447), ενώ αργότερα εμφανίστηκε και η δομή με *είχα* + *απαρέμφατο*, τυπικά υπερσυντέλικος, που εκτελούσε όμως λειτουργίες παρακειμένου (Χατζιδάκις 1905: 602, Browning 1991:110). Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε τόσο τυπικά όσο και λειτουργικά η δομή *έχω* + *απαρέμφατο*, ήτοι ο παρακείμενος (Browning 1991:110), που κατά τον W. Meyer-Lübke είναι μεταγενέστερος του υπερσυντέλικου (Χατζιδάκις 1905: 609). Η ολοκλήρωση της διαδικασίας τοποθετείται χρονολογικά τον 17ο αιώνα (Browning 1983:135). Η εκτίμηση αυτή συνιστά σφαιρική αντιμετώπιση του φαινομένου στην ελληνική γλώσσα, καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες και εκτιμήσεις για την πορεία που μπορεί να ακολούθησε η διαμόρφωση των παρελθοντικών περιφραστικών χρόνων σε διασυστηματικό πλαίσιο.

Τα πορίσματα πάντως για τη χρονολογία διαμόρφωσης των περιφραστικών συντελικών χρόνων ίσως θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη με κάποια επιφύλαξη, καθότι,

βασιζόμενα κυρίως σε φιλολογικά κείμενα, παρά τις αναντικατάστατες και χρησιμότερες πληροφορίες που παρέχουν, δεν εγγυώνται πάντα την πραγματική γλωσσική κατάσταση που ίσχυε την εποχή της συγγραφής τους (Χατζιδάκις 1905: 600). Ίσως λόγω κάποιου υπερβολικού φιλολογισμού δεν ελήφθησαν επαρκώς υπόψη τα στοιχεία που προσφέρουν τα κείμενα της δημόδους λογοτεχνίας (Χατζιδάκις 1905: 601) και προπαντός η κατάσταση που ισχύει στις νεοελληνικές διαλέκτους (Ράλλη & Μελισσαροπούλου & Τσολακίδης 2007: 365). Χωρά συζήτηση, π.χ., πώς το απαρέμφατο κατάφερε να καθυστερήσει, παρά τον κίνδυνο της εξαφάνισής του, για να συμμετάσχει σε διαδικασίες γραμματικοποίησης μαζί με το βοηθητικό *έχω*, παράλληλα με την παθητική μετοχή, η οποία είχε φτάσει ήδη σε ένα στάδιο γραμματικοποίησης στο πλαίσιο της δομής του παρακειμένου *α'* (μαζί με το βοηθητικό *είμαι*).

Όπως και να έχει το πράγμα, με τα βοηθητικά *είμαι* ή *έχω* της νεοελληνικής συνέβη κάτι πολύ οξύμωρο: ενώ χρησιμοποιήθηκαν για τον σχηματισμό των περιφραστικών χρόνων σε όλο το ρηματικό σύστημα, δεν κατέστη δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για τον σχηματισμό των περιφραστικών χρόνων των ιδίων ρημάτων¹.

Η ανωμαλία του παραδείγματος κλίσης των ανωτέρω ρημάτων δεν είναι απροσδόκητη, αφού παρατηρείται επίσης στην αρχαία ελληνική, αλλά γενικώς και σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Όμως, το παράδειγμα κλίσης των ρημάτων *είμαι* και *έχω* παρουσιάζεται όχι μόνο ανώμαλο, αφού συμμετέχουν περισσότερα του ενός θέματα, αλλά επίσης ελλείψεις, επειδή απουσιάζουν βασικοί παρελθοντικοί χρόνοι, όπως ο αορίστος, ο παρακειμένος και ο υπερσυντέλικος.

Η απουσία τριών παρελθοντικών χρόνων, που είναι παρόντες στα λοιπά ρήματα, έχει προκαλέσει τόσο στα νεοελληνικά ιδιώματα όσο και στην ΚΝΕ την κατάργηση της τυπικής αντίθεσης μεταξύ του παρακειμένου, υπερσυντέλικου, αορίστου και παρατατικού των βοηθητικών ρημάτων *είμαι* και *έχω*. Τις λειτουργίες του παρακειμένου, υπερσυντέλικου και αορίστου εκτελεί ο παρατατικός. Π.χ. χρησιμοποιούνται τα *ήμουν*, *είχα*, αλλά δεν υπάρχουν αντίστοιχος τύπος αορίστου, παρακειμένου και υπερσυντέλικου². Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, όταν η σημασία του *είμαι* και *έχω* είναι συνώνυμη με άλλα ρήματα, το κενό συμπληρώνεται δια των περιφραστικών παρελθοντικών χρόνων αυτών των ρημάτων, π.χ. *έχω υπάρξει*, *έχω πάει*, *έχω βρεθεί* κλπ. Ο Mirambel (1988:146) επισημαίνει ότι αυτό συμβαίνει επειδή στην ελληνική ο χρόνος δηλώνεται μόνο με ένα σύστημα από τρεις απλούς βαθμούς, που δεν επιδέχονται υποδιαίρεσεις: παρόν / παρελθόν / μέλλον. Το ως άνω συμπέρασμα, που ο Mirambel διατυπώνει κάπως απόλυτα ως αιτία, είναι στην ουσία το αποτέλεσμα μιας κατάστασης. Η τριμελής αυτή χρονική αντίθεση φαίνεται να ισχύει περισσότερο για το *είμαι* και το *έχω* από το σύνολο των υπόλοιπων ρημάτων. Οι συνέπειες αυτής της γραμματικής ουδετεροποίησης στους παρελθοντικούς χρόνους είναι άμεσα αισθητές σε ολόκληρο το ρηματικό σύστημα της

¹ Οι δομικοί συνδυασμοί *έχει είναι* (Χατζιδάκις 1905: 602) και *είχαν έχει* (Χατζιδάκις 1905: 605), που απαντούν σε πρώιμες πηγές (της ύστερης περιόδου της αρχαιότητας), δεν κατείχαν τη σημασία του παρακειμένου ή υπερσυντέλικου, αλλά χρησιμοποιήθηκαν για τη δήλωση του μέλλοντος ανάγκης (*futurum necessitatis*).

² Σε μερικά εγχειρίδια εκμάθησης ή γραμματικών ξένων γλωσσών που διαθέτουν πλήρες σύστημα παρελθοντικών χρόνων, ο αορίστος, παρακειμένος, υπερσυντέλικος και λοιποί χρόνοι αποδίδονται περιφραστικά. Πβ.:

πρκ. *έχω σχεϊ (λάβει) ύπερσ. είχα σχεϊ (λάβει)*

πρκ. *είμαι ύπάρξας / έχω ύπάρξει, ύπερσ. ήμουν ύπάρξας / είχον ύπάρξει*
(*Η ιταλική άνεν διδασκάλου*, Αθήνα: Αστήρ, 1987: 34).

νεοελληνικής. Έτσι, αντί του παρακειμένου, χρησιμοποιείται συχνά ο αόριστος: *έφαγα* αντί *έχω φάει*, *κουράστηκα* αντί *έχω κουραστεί* / *είμαι κουρασμένος* κλπ. Τα αίτια αυτής της κατάστασης οδηγούν στην απουσία του παρακειμένου και υπερσυντέλικου των ρημάτων *είμαι* και *έχω*.

Τούτη είναι παρά ταύτα μια απόλυτη διατύπωση, την οποία πρέπει αμέσως να τροποποιήσουμε, δια της αναφοράς όχι σε ολόκληρη τη ΝΕ, αλλά στην συντριπτική πλειοψηφία των διαλέκτων και ιδιωμάτων της. Σε κάποιες περιφερειακές διαλέκτους η κατάσταση είναι διαφορετική. Από έρευνα πεδίου που διενεργούμε ήδη από το 2014³ προκύπτει ότι στα ελληνικά ιδιώματα της περιοχής Χιμάρας, π.χ. το παράδειγμα κλίσης των ρημάτων *είμαι* και *έχω* εμφανίζεται πληρέστερο από το αντίστοιχο του ΝΕ διασυστήματος. Εδώ χρησιμοποιούνται οι ρηματικοί τύποι *έχω* / *είχα λάχει* / *τύχει* και *έχω* / *είχα λάβει*, που είναι στην ουσία υποκαταστατικοί (suppletive) περιφραστικοί τύποι του παρακειμένου και υπερσυντέλικου. Για την προκειμένη χρονική λειτουργία βεβαιωθήκαμε από αρκετά παραδείγματα άφθονων προφορικών κειμένων, αλλά και από μεταφραστικό πείραμα που πραγματοποιήσαμε προτρέποντας πληροφοριοδότη με ανεπτυγμένο γλωσσικό αίσθημα του ελληνικού ιδιώματος Χιμάρας και με άριστη γνώση της αλβανικής να αποδώσει στο τοπικό ιδίωμα προτάσεις με δομές παρακειμένου και υπερσυντέλικου των αλβανικών ρημάτων *jam* 'είμαι' και *kam* 'έχω':

(Από τη συνέντευξη της Ελένης Μπίλλα-Μίλιου, Παλάσα, 15.06.2015, Αρχείο HM-002-150615)

	Αλβανικά	Ελληνικό ιδίωμα Παλάσας
(1)	α. <i>Kam qenë shumë herë në Korfuz.</i>	Εγώ έχω λάχει πολλές φορές σην Κέρκυρα.
	β. <i>Ke qenë ndonjëherë në Vlorë?</i>	Έχ λάχ ^{ει} καμμιά φορά σν Αυλώνα;
	γ. <i>Kush ka qenë kryeplak në Palasë?</i>	Πέος έχει λάχει δημογέροντας σν Παλάσα;
	δ. <i>Ne kemi qenë bashkë në shkollë.</i>	Εμείς έχομε λάχει μαζί σο σκολείο.
	ε. <i>Ku keni qenë, se po ju kërkonim.</i>	Πού ήσεται, για σας εγυρεάμε.
	στ. <i>Familjet e tyre kanë qenë në hasmëri.</i>	Οι οικογένειες αυτών έχουν λάχει οχτροπάθεια.
	ζ. <i>Kur u bë lufta unë kam qenë e vogël.</i>	Ότες έχει γίνει ο πόλεμος εγώ έχω λάχει πολύ μικρή.
	η. <i>Kur u bë lufta ti nuk kishe lindur</i>	Ότες γινήκε ο πόλεμος, εσύ δεν είχες γεννηθεί.
	θ. <i>Ku kishe qenë në mëngjes, se të kishte ardhur një shok.</i>	Πού ήσν ταμπονόρα, γιατί σου χε έρθει ένας σύντροφος.
	ι. <i>Në kohën e Turqisë kishim qenë autonomë / të pavarur.</i>	Σο καιρί τσ Τουρκίας έχομε λάχει ανεξάρτητοι.
	ια. <i>Në ç'kohë kishin qenë këtu turqit?</i>	Πότε έχ'ν λάχει οι Τούρκοι εδώ;

³ Η έρευνα έγινε αρχικά στο πλαίσιο του Προγράμματος «Εξερεύνηση των Ελληνικών Ιδιωμάτων της Αλβανίας» (2014-2016), που εφαρμόστηκε από τον Τομέα Ελληνικής Γλώσσας του Πανεπιστημίου Τιράνων με την ευγενική στήριξη του Κοινωφελούς Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης».

ιβ. <i>Unë kam pasur një baba shumë të mirë</i>	Εγώ έχω λάβει έναν πατέρα πολύ καλόν.
ιγ. <i>Ti ke pasur një nënë të mrekuillueshme</i>	Έχ[]ς λάβει μια πολύ καλή μάνα.
ιδ. <i>Ai ka pasur të drejtë.</i>	Εκείνος έχει λάβει πολύ δίκιο.
ιε. <i>Ne kemi pasur shumë bagëti.</i>	Εμείς έχομε λάβει πολλά ζωντανά.
ιστ. <i>Ju keni pasur shumë miq.</i>	Εσείς έχετε λάβ' πολλούς φίλους.
ιζ. <i>Ata kanë pasur njerëz në kurbet.</i>	Ευτοί έχουν λάβει πολλούς ανθρώπους σο εξωτερικό.

Υπάρχουν άπειρα παραδείγματα χρήσης των δομών αυτών και στους τρεις ελληνικούς οικισμούς της περιοχής Χιμάρας:

- (2) α. *Κ[]οι ο Τζώρτζ Τένετ από δω έχ[]ει λάχ[]ει (HM004).*
 β. *Κι έχω λάχει ολοένα στη γεωργία με κρέατα, με τερία με απ' όλα (HM002).*
 γ. *Εσύ έχεις λάχει καλός μαθητής (HM002).*
 δ. *Είναι ακόμα εκεί, λέω γω, γιατί έχω λάχει σο χωριό (HM002).*
 ε. *Έχει λάχει παρτιζάνος (HM002).*
 στ. *Στη Χ[]ιμάρα, πριν να 'ρθει ο Ότζας, εδώ έχ[]ει λάχ[]ει αυτονομία (HM004).*
 ζ. *Η γλώσσα η ελληνικιά έχ[]ει λάχ[]ει από κάτω από που είχε αγνωριθεί η Χιμάρα (HM004).*
 η. *Έχουν πει οι άλλοι οι ιστοριάνοι που έχουν έρθει που έχουν λάχει εδώ (HM004).*
 θ. *Έχω λάχει μακριά από δαύτα (HM002).*
 ι. *Έχω λάχει και γραμματέας τση νεολαίας (HM002).*
 ια. *Έχω λάχει παρών και ζέρω 'γω τι έχω 'κούσει (HM002).*
 ιβ. *Είχα λάχει εγώ γραμματέας τση νεολαίας και σο μεσαίο και σο πανεπιστήμιο (HM002).*
 ιγ. *Έχει λάχ[] καθηγητής όλη τη ζωή του (HM002).*
 ιδ. *Πού 'χεις λάχει σην Κέρκυρα; (HM002)*
 ιε. *Πού ήσεται. Πού έχετε λάχει; (HM002)*
 ιστ. *Εκεί πάνω έχ[] τύχει μια εκκλησία (HM003).*
 ιζ. *Το κέντρο του χωριού έχ[] τύχ[] εδώ (HM003).*
 ιη. *Ο όροφος πάνω έχ[] τύχει καφενείο (HM003).*
 ιθ. *Τούτο δω έχ[] τύχει πλατεία αργότερα (HM003).*
 κ. *Εγώ έχω τύχ[]ει κατά κ[]είνο τον κ[]αιρό (HM004).*
 κα. *Εγώ έχω τύχει αντίθετος με αυτό (HM003).*
 κβ. *Έχουν τύχει καθηγητές πολύ καλοί (HM003).*
 κγ. *Εγώ οδηγός έχω τύχει από το χίλια εννιακόσ[]α πενήντα εφτά (HM003).*
 κδ. *Οι Δρομάδες έχει τύχει πάντ' ευγενισμένα, πριν του Χότζα (HM003).*
 κε. *Οι Δρομάδες την λένε μα με σκολείο τη γλώσσα. Έχουν τύχει οι πατεράδες, είχαν πολλούς έξω αυτοί (HM003).*
 κστ. *Και καθηγητάδες δασκάλους έχουν τύχει, απ' όλους τους κλάδους (HM003).*
 κζ'. *Εδώ αρχικώς έχουν τύχει δύο χιλιάδες άτομα (HM003).*
 κη. *Όλα αυτά τα σπίτι που τα γλέπετε ιωτού γύρου τριγύρου ιχν' τύχει πλούσιοι, γιατί ιρχούσαν απ' του κουρμπέτι κι απουκθήσαν πιρουσίες, μηχανές, μηχανές που κάνανε του λάδι, όλα τα καλά (HM002).*

- κθ. Ο παππούς τραγουδιέται τ' όνομα, είχ [ϕ] τύχ [ϕ] δάσκαλος σα αλβανικά (HM002).
- λ. Ικεί που ένα η εκκλησία τώρα, πρώτου ήταν ικεί που είναι τα μαγαζία, που 'χ [ϕ] τύχει σκουλείου, λίγο κάτου απ' του ραπ' (HM002).
- λα. Ικεί είχ [ϕ] τύχει η Παλάσα μέχρι του χίλια τρακόσ [ϕ]α ιζήντα (HM002).
- λβ. Εκείνου που ήτανε σκουλείου και τώρα έχουν γίν' τα μαγαζία είχ [ϕ] τύχει σ' ικκλησίας. (HM002).
- λγ. Έχομε λάβει ολοένα παππάδες (HM002).
- λδ. Τριάντα έξι χρόνια έχω λάβει ολοένα αμάξι (HM002).
- λε. Τη θρησκεία (η Χιμάρα) την έχ λάβει! (HM004).
- λστ. Η ελαία είναι το καλύτερο εισόδημα που έχομε λάβει (HM003).
- λζ. Μετά έχομε λάβει μια ιστορία πολύ μα δυνατή (HM 002).
- λη. Έχουμε λάβει και τέτοια ράστια (HM 002).
- λθ. Γι'ιατί είχαμε λάβει και μαγαζι στον πατέρα μου (HM004).
- μ. Είχ [ϕ] λάβει η Νάρτα σκολείο ελληνικό; (HM002).
- μα. Είχον λάβει και από φτα (HM002).

Είναι βέβαιο ότι οι εν λόγω δομές έχουν πλέον γραμματικοποιηθεί – αλλά και μορφολογοποιηθεί (Joseph 2003) (το ρήμα 'έχω' χρησιμοποιείται εδώ ως βοηθητικό, ενώ τα στοιχεία 'λάχει'/'τύχει' και 'λάβει' ως απαρεμφατικά μορφήματα) – καταλαμβάνοντας συγκεκριμένη θέση στο παράδειγμα κλίσης του ρήματος και αναβαθμίζοντας έτσι τη λειτουργία των χρονικών σχέσεων εντός του ρηματικού συστήματος, το οποίο καθίσταται συμμετρικότερο αναφορικά με το υπόλοιπο ρηματικό σύστημα και διασύστημα της ΝΕ.

Σε περιβάλλον διγλωσσίας η επίδραση των αλβανικών ιδιωμάτων, στο οποίο οι τύποι αυτοί χρησιμοποιούνται ευρέως, είναι μια πρώτη πιθανή αιτία που θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη. Το ισχυρό δίγλωσσο αίσθημα, προπαντός στους άνδρες, είναι αρκετά ικανό για να οδηγήσει στην δημιουργία ενός γραμματικού τύπου που ισχύει στην ξένη γλώσσα, αλλά δεν υπάρχει στη μητρική. Θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη και περιπτώσεις Αλβανίδων νυφάδων που παντρεύτηκαν άνδρες Χιμαριώτες ως αφορμή για τον γραμματικό αυτό νεωτερισμό. Τέτοιες περιπτώσεις όμως είναι ελάχιστες και λίγο πιθανές για την ανάπτυξη και γενίκευση ενός τόσο σπουδαίου γραμματικού τύπου. Στη Χιμάρα υπήρχαν πολλές γυναίκες – και υπάρχουν ακόμα – που δεν γνώριζαν καθόλου ή γνώριζαν ελλιπώς τα αλβανικά. Σε μια ανδροκρατική κοινωνία, όπως εκείνη της Χιμάρας, ο οικογενειακός και δημόσιος λόγος των ανδρών επηρεάζει και προσδιορίζει τα γλωσσικά πρότυπα.

Η ερευνητική διαίσθηση ερμηνεύει αυτούς τους τύπους ως νεωτεριστικούς. Είναι πράγματι τέτοιοι ή μήπως είναι τύποι συντηρητικοί που αναπτύχθηκαν λόγω του περιφερειακού και περιθωριακού χαρακτήρα του ιδιώματος; Ή μήπως όλοι αυτοί οι παράγοντες συμμετείχαν σε ένα γραμματικό «θρίλερ» για να διατηρηθεί ή διαμορφωθεί ο μορφολογικός αυτός τύπος; Εν πάση περιπτώσει, όσο πρόωμοι και να είναι αυτοί οι σχηματισμοί, δεν ανάγονται σε μια μακρινή εποχή, μιας και στην αρχαία ελληνική η κατάσταση παρουσιάζεται τελείως διαφορετική: Υπάρχουν τύποι αορίστου, παρακειμένου και υπερσυντέλικου του ρήματος είναι και έχουν, αλλά είναι όλοι συνθετικοί χρόνοι τύποι και με διαφορετικό θέμα (αόρ. *ἐγενόμην* και *ἔσχον*, πρκ. *γέγονα* και *ἔσχηκα*, υπερσ. *ἐγεγόνειν* και *ἔσχήκειν*).

Η ανάπτυξη αυτών των φαινομενικά «περιέργων» τύπων δεν είναι εν τούτοις παράλογη, καθώς η κλίση των ρημάτων *είμαι* και *έχω* παρουσιάζεται ανώμαλη και στην αρχαία ελληνική, με το παράδειγμά τους να συμπληρώνουν υποκαταστατικοί (suppletive) τύποι, ήτοι δανεϊζόμενα θέματα από παραδείγματα κλίσης άλλων ρημάτων, σύνθητες φαινόμενο σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (Chantraine 1990:191-192).

Εντυπωσιάζει εντωμεταξύ το γεγονός ότι ούτε τα πλησιέστερα ελληνικά ιδιώματα, νότια του Δελβίνου, Αγίων Σαράντα, Δρόπολης και Πωγωνίου, βόρεια το ιδίωμα της Άρτας Αυλώνας και νοτιοδυτικά το κερκυραϊκό ιδίωμα, δεν διαθέτουν αυτούς του «περιέργους» περιφραστικούς παρελθοντικούς ρηματικούς τύπους των ρημάτων *είμαι* και *έχω*.

Θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι η παρουσία των τύπων αυτών είναι εσωτερική εξέλιξη της υποδιαλέκτου. Είναι γεγονός ότι ο περιφραστικός αυτός τύπος εξελίχθηκε εντός της υποδιαλέκτου, πλην όμως το περιβάλλον διγλωσσίας – ή και πολυγλωσσίας – στο οποίο ήταν εκτεθειμένη η υποδιάλεκτος επιβάλλει να ληφθεί υπόψη και ο ρόλος άλλων γλωσσών, οι οποίες μπορεί να συνέβαλαν στην ανάπτυξη και εμπέδωσή του. Έτσι, χρειάζεται εξέταση το περιβάλλον της ελληνοαλβανικής γλωσσικής επαφής, αλλά εξίσου και της ελληνοϊταλικής ή / και της ελληνοϊσπανικής επαφής για να ερευνηθεί εάν υπήρχε - και σε ποιο βαθμό - ένας πιθανός ρόλος των τριών τελευταίων γλωσσών, ήτοι της αλβανικής, ιταλικής και/ή ισπανικής.

Στην προσπάθειά μας να φτάσουμε στα αίτια ανάδυσης αυτών των χρονικών τύπων, θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε πρώτιστα, λόγω της χρονικής διάρκειας της επαφής, την αλβανική γλώσσα, και ειδικότερα τα νοτιοαλβανικά ιδιώματα, όπου χρησιμοποιείται ο παρακείμενος και οι παρεπόμενοι συνθετικοί παρελθοντικοί χρόνοι του ρήματος *είμαι* με το βοηθητικό *kam έχω* (*kam genë, kisha genë, rata genë*), σε αντιδιαστολή με τα βορειοαλβανικά ιδιώματα, όπου χρησιμοποιείται για τους ίδιους τύπους το ρήμα *jam 'είμαι'* (*jam këndë, isha këndë, jam pasë këndë*). Αν όμως λάβουμε υπόψη ολόκληρο το υπόλοιπο ρηματικό σύστημα όπου παρακείμενος, υπερσυντέλικος και λοιποί συνθετικοί παρελθοντικοί χρόνοι της παθητικής φωνής σχηματίζονται με το βοηθητικό *jam 'είμαι'*, ενώ η ελληνική εμφανίζεται κάπως «συνεπέστερη» αφού χρησιμοποιεί το βοηθητικό *έχω*, τότε η υπόθεση μιας πιθανής επιρροής της αλβανικής επί της χιμαριώτικης υποδιαλέκτου φαίνεται απλοϊκή. Χωρίς να παραβλέψουμε την εμφανή ομοιότητα μεταξύ Χιμαριώτικης υποδιαλέκτου και νοτιοαλβανικών ιδιωμάτων θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την πηγή του φαινομένου σε ένα περιβάλλον γλωσσικής επαφής όπου συμμετείχαν από κοινού αλβανόφωνοι και ελληνόφωνοι ομιλητές.

Παρότι σε ιταλικό έδαφος, λόγω της αραγωνικής και ισπανικής κυριαρχίας, ως γλώσσα διοίκησης και δημόσιας επικοινωνίας χρησιμοποιήθηκε αρχικά η καταλανική (τον 16ο αι. κατά τη βασιλεία του Αλφόνσου) και στη συνέχεια η καστιλιανική, όταν το Βασίλειο της Νάπολης εντάχθηκε στο ισπανικό στέμμα (1504-1714). Αυτή είναι μια σημαντική λεπτομέρεια, αφού είναι γνωστό ότι τις επίλεκτες στρατιωτικές μονάδες της ισπανικής μοναρχίας αποτελούσαν αρκετοί άνδρες της ευρύτερης περιοχής Χιμάρας, αλβανόφωνοι κι ελληνόφωνοι, που υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στο στρατό των Αραγωνέζων⁴, ενώ η Χιμάρα για ορισμένο χρονικό διάστημα είχε de facto ενταχθεί (μαζί

⁴ Στα τέλη του 16ου αιώνα οι Χιμαριώτες, απευθυνόμενοι για όπλα και ρούχα στον Πάπα Γρηγόριο ΙΓ', του ζητούν μεταξύ άλλων να μεσολαβήσει στον βασιλιά της Ισπανίας για να τον πείσει να τους στείλει ως ενίσχυση 3000 Ελληνοαλβανούς από τους εγκατεστημένους στο Βασίλειο της Νάπολης, οι οποίοι υπηρετούσαν εκεί επί 7 συνεχόμενα έτη (Παπαδόπουλου 1982: 84-85). Η ιστορία των μισθοφόρων Χιμαριωτών διαρκεί για τουλάχιστον δύο αιώνες. Οι Ναπολιτάνοι χρησιμοποιούν

με το Δυρράχιο και την Κέρκυρα) στο Βασίλειο της Νάπολης. Αναφέρεται ακόμα και αποστολή Ισπανών στρατιωτών στη Χιμάρα στα τέλη του 16^{ου} αιώνα (Δένδιας 1927:84).

Υπενθυμίζεται επίσης ότι ο γεωγραφικός όρος 'Χιμάρα' περιλαμβάνει την περίοδο αυτή όχι μόνο τα ελληνόφωνα και αλβανόφωνα χωριά της ομώνυμης περιοχής, αλλά και τα αλβανόφωνα της ενδοχώρας, που μεταγενέστερα εντάχθηκαν στην περιοχή της Λιαπουριάς⁵. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον τριπλής γλωσσικής επαφής είναι πολύ πιθανό να μεταδόθηκαν γλωσσικά λεξικά ή γραμματικά στοιχεία από μια γλώσσα επιρροής όπως την καστιλιανική σε δίγλωσσους ομιλητές, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ως πρώτη γλώσσα είτε την λιάνικη νοτιοαλβανική υποδιάλεκτο είτε τη χιμαριώτικη ηπειρωτική υποδιάλεκτο.

Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και τα γλωσσικά δεδομένα. Οι γλωσσικές σχέσεις της Χιμάρας με την Κάτω Ιταλία και ιδίως με την Απουλία έχουν άλλωστε επισημανθεί επαρκώς στη σχετική βιβλιογραφία (Δένδιας 1927:83).

Πόσο εφικτό θα ήταν τέτοιες επαφές ικανής μερίδας Χιμαριωτών στην απέναντι όχθη του Ότραντο ή έστω και η συντομότατη παρουσία Ισπανών στη Χιμάρα για έκτακτες πολεμικές ενέργειες να επηρέασαν την τοπική γλώσσα σε βαθμό που να ευνόησαν γραμματικές καινοτομίες; Υπολογίσιμη θα μπορούσε να είναι και κάποια επίδραση των ομιλητών της σεφαρδίτικης γλώσσας, η παρουσία των οποίων στην περιοχή Αυλώνας υπήρξε κάποτε ηχηρή. Ωστόσο, μια τέτοια επίδραση θα υπήρξε μάλλον δευτερεύουσα ή ασήμαντη. Η μεγάλη απόσταση που χωρίζει τη Χιμάρα από την Κάτω Ιταλία, αλλά και το φυσικό εμπόδιο του Λογαρά, που κράτησε τη Χιμάρα απομονωμένη από την περιοχή της Αυλώνας, προοιωνίζουν περιορισμένη επιρροή και δη στο επίπεδο των λεξιλογικών δανείων. Η παρουσία των Εβραίων στην Αυλώνα διακόπηκε άλλωστε τον 17 αι., πριν ακόμα εμφανισθούν οι νεοτεριστικοί ρηματικοί τύποι (βλ. παρακάτω).

Ούτε στα ελληνικά ιδιώματα της Κάτω Ιταλίας, όπου η επίδραση της ιταλικής και διαχρονικά και της ισπανικής ελέγχεται ισχυρότερη, δεν απαντούν τύποι παρακειμένου και υπερσυντέλικου των ρημάτων *είμαι* και *έχω*.

Ποια γλώσσα, λοιπόν: ιταλική, καταλανική ή καστιλιανική; Ή μήπως η αλβανική;

Ελλείψει σαφών ιστορικών στοιχείων, θα ανατρέξουμε στα γραμματικά δεδομένα των πιθανολογούμενων συμμετεχόντων γλωσσών. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η αντιπαραβολή των τεσσάρων γλωσσικών τύπων που πιθανολογείται ότι ήρθαν σε επαφή στην περιοχή Χιμάρας ή σε επικοινωνιακά περιβάλλοντα όπου συμμετείχαν Χιμαριώτες ομιλητές.

Αν συγκρίνει κανείς τους περιφραστικούς χρόνους της ελληνικής, αλβανικής, ιταλικής και ισπανικής, θα παρατηρήσει ότι τα βοηθητικά ρήματα που χρησιμοποιούνται για τον σχηματισμό του παρακειμένου, υπερσυντέλικου και λοιπών δευτερευόντων

τους Χιμαριώτες από το 1735 (Αρς 1994: 45). Το 1786 αναφέρεται ο σχηματισμός του Βασιλικού Μακεδονικού Τάγματος (Reggimento dei Macedoni) (Σάθας 1885: 68), αποτελούμενου από 2012 Αλβανούς στρατιώτες (Monti 1941: 148-149), οι οποίοι, αν και πιθανολογείται ότι δεν ήταν όλοι Χιμαριώτες, θεωρείται εντούτοις βέβαιο ότι επηρεάστηκαν από την ιταλική ή / και την ισπανική, καθιστάμενοι φορείς των γλωσσικών νεοτερισμών που εισήχθησαν εξ αυτής της αιτίας στην τοσκιική διάλεκτο. Επόμενο είναι παρόμοιες γλωσσικές επιρροές να επιβεβαιώνονται και επί των ελληνικών ιδιωμάτων της Χιμάρας.

⁵ Κατά τον Μολοσσό (1878: 76) η Χιμάρα ήταν «Έδρα ομώνυμου Έπαρχίας 38 χωρίων, διηρημένων εις δύο δήμους, τῶν Χιμερίων (Μπεργουδέτι) ἑλληνογλώσσων Χριστ. 18 χωρίων τῶν παραλίων καὶ τῶν Κεραυνίων (Κουρβελέσι) Ἀλβανογλώσσων Μωαμεθανῶν 20 χωρίων, ἔδρα Προγονάτας...», με συνολικό πληθυσμό 22.000 κατοίκους (1878: λα').

τύπων των ρημάτων «είμαι» και «έχω» δεν είναι πάντα ίδια με αυτά που χρησιμοποιούνται για τα υπόλοιπα ρήματα.

Αυτό ισχύει προπαντός για την νοτιοαλβανική τοσκική διάλεκτο, όπου χρησιμοποιούνται τύποι όπως

- (3) α. *kam qenë / kisha qenë*
β. *kam pasur / kisha pasur*

ακριβώς όπως στην ισπανική (*he sido, he tenido*).

Στην βορειοαλβανική γκεγκική διάλεκτο το βοηθητικό *kam* ('έχω') χρησιμοποιείται μόνο για το αυτό ρήμα *έχω* (*kam, kam pasë, kisha pasë, kisha pasë pasë*), ενώ για το ρήμα *jam* ('είμαι') χρησιμοποιείται αντίστοιχα το βοηθητικό *jam* 'είμαι' (*jam, jam kë në, isha kë në*) (Gjinari 1986: 87), ακριβώς όπως στην ιταλική γλώσσα (*ho avuto, avevo avuto, sono stato, ero stato*).

Αν και οι επιδράσεις της ιταλικής στα χιμαριώτικα ιδιώματα είναι εμφανείς, προπαντός στο λεξιλόγιο και σε κάποιες συντακτικές δομές⁶, η δομή του ρηματικού χρόνου στην υποδιάλεκτο της Χιμάρας δεν αφήνει πολλά περιθώρια για μια πιθανή επίδρασή της. Στη διαμόρφωση των «περίεργων» νεωτεριστικών τύπων του παρακειμένου και υπερσυντέλικου της ελληνόφωνης Χιμάρας τόσο για το ρήμα *έχω* όσο και για το ρήμα *είμαι* χρησιμοποιείται μόνο το βοηθητικό ρήμα *έχω*, ενώ στην ιταλική η χρήση του βοηθητικού ταυτίζεται με το αντίστοιχο ρήμα, ήτοι για τον παρακειμένο και υπερσυντέλικο του ρήματος *essere* χρησιμοποιείται το βοηθητικό *essere*, ενώ για το ρήμα *avere* χρησιμοποιείται το βοηθητικό *avere* (*sono stato, ero stato, ho avuto, avevo avuto* κ.λπ.).

Είναι επομένως προφανές ότι η επίδραση ή η συμμετοχή της ιταλικής στη δομική διαμόρφωση ενός παρακειμένου και υπερσυντέλικου του ρήματος *είμαι* στη Χιμαριώτικη υποδιάλεκτο αποκλείεται. Από την άλλη μεριά, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς την επίδραση ισπανικής γλώσσας / αραγωνικής διαλέκτου. Μένει να επιλέξουμε μεταξύ της αλβανικής και ισπανικής ή καταλανικής ή αραγωνικής γλώσσας.

Οι πιθανότητες επίδρασης της αλβανικής λαμβάνονται υπόψη λόγω της συνεχούς διεπίδρασης και επαφής με τη Χιμαριώτικη υποδιάλεκτο. Όμως η σημασιολογική εξέταση των μορφηματικών συστατικών τους συνηγορεί υπέρ μιας πιθανής ισπανικής επίδρασης. Έτσι, από την αντιπαραβολή των τύπων αλβ. *kam pasur*, ισπ. *he tenido* και ελλ. *έχω λάβει*, μπορούμε να αναγάγουμε το β' συστατικό στο ρήμα προέλευσης αλβ. *kam* 'έχω', ισπ. *tengo* 'έχω' και ελλ. *λαμβάνω*, από το οποίο αναδεικνύεται η σημασιολογική ταύτιση του ελλ. και του ισπ. τύπου, για την ετυμολόγηση όμως του οποίου δεν αποκλείεται να παρενέβη και η ιταλική γλώσσα (πβ. *tenere* 'κρατώ', 'λαμβάνω'), ο γεωγραφικός χώρος της οποίας χρησιμοποιήθηκε ως περιβάλλον γλωσσικής επαφής και για την ελληνική, αλβανική και ισπανική. Η ως άνω σημασιολογική αντιπαραβολή αναδεικνύει ταυτόχρονα και μια παρέκκλιση της ελληνικής και ισπανικής από την αλβανική.

Η επιρροή της καταλανικής ή αραγωνικής επί της ελληνικής μας είναι ασαφής, ενώ μια πιθανή επίδρασή της στο σχηματισμό των σύνθετων παρελθοντικών χρόνων των

⁶ Βλ. π.χ. την ελληνική αλληλογραφία που δημοσιεύει ο Floristan (2014: 465-500), όπου παράλληλα με τους ιδωματικούς τύπους, οι Χιμαριώτες επιστέλλοντες χρησιμοποιούν πληθώρα ξενισμών ιταλικής προέλευσης.

ρημάτων *είμαι* και *έχω* δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη. Όπως και στην ιταλική, έτσι και στην καταλανική ο παρακειμένος του ρήματος *ésser / ser* σχηματίζεται με το αυτό βοηθητικό *ser (só/sóc, ets, és, som, sou, són)* και τη μετοχή (*estat/ θηλ. estada*) (Fabra [1933] 2006: 80-81), ενώ το ρήμα *haver* με το αυτό βοηθητικό *haver (he, has, ha, havem/hem, haveu/heu, han)* και τη μετοχή (*hagut/ θηλ. haguda*) (Fabra [1933] 2006: 87). Το ίδιο ισχύει και στην αραγωνική με τα ρήματα *estar* 'είναι' και *haber* 'έχειν' (Academia de l'Aragón 2017: 196).

Αντιθέτως, οι συνθετικοί παρελθοντικοί χρόνοι των ρημάτων *ser* ή *estar* και *haber* της καστιλιανικής σχηματίζονται χρησιμοποιώντας το ίδιο βοηθητικό *haber* 'έχω' τόσο για το ρήμα *είμαι* όσο και για το ρήμα *έχω* (*he sido/ he estado, he tenido*) (Academia Española 1872: 43)⁷.

Η χρήση των βοηθητικών στην αλβανική (προπαντός στην νοτιοαλβανική διάλεκτο, άρα και στα παρακείμενα λιάπικα ιδιώματα) συμπίπτει πλήρως με τη χρήση τους στην νεοελληνική συμπεριλαμβανομένης και της χιμαριώτικης υποδιαλέκτου:

- (4) α. *kam qenë* : *έχω τύχει / έχω λάχει*
β. *kam pasur* : *έχω λάβει*.

Από τη σημασιολογική σύγκριση του β' συστατικού του παρακειμένου / υπερσυντέλικου της χιμαριώτικης, της λιάπικης και της καστιλιανικής του ρήματος *έχω*, προκύπτει ότι το χιμαριώτικο *λάβει* θα μπορούσε να είναι ένα μεταφραστικό δάνειο από την καστιλιανική, αλλά όχι από την αλβανική:

- (5) α. ελλ. *έχω λάβει*
β. αλβ. *kam pasur*
γ. καστιλ. *he tenido*

Το β' συστατικό, ως υποκατασταστικό στοιχείο, μπορεί να αναχθεί στα ελληνικά και καστιλιανικά, στην κατ' εξοχήν «κυριολεκτική» του χρήση, στο ίδιο ρήμα *λαμβάνω / tenir*.

Η νοτιοαλβανική λιάπικη υποδιάλεκτος ως μόνιμος γλωσσικός τύπος επαφής με την ελληνική υποδιάλεκτο Χιμάρας συμμετείχε και αυτή δια των ομιλητών της σε επαφή με την καστιλιανική. Ίσως αυτό το «σενάριο» εξηγεί τη διαλεκτική διαφορά με μια μεγάλη πλειοψηφία της βορειοαλβανικής διαλέκτου ως προς το πρότυπο σχηματισμού των αναλυτικών παρελθοντικών χρόνων των ρημάτων *είμαι* και *έχω*. Όσον αφορά δε έναν υποτιθέμενο ρόλο τους στην εμφάνιση του παρακειμένου και υπερσυντέλικου των ρημάτων *είμαι* και *έχω* είμαστε επιφυλακτικοί. Αν ήταν η αλβανική πηγή του νεωτερισμού, τέτοιοι τύποι θα είχαν εμφανισθεί και σε λοιπά νεοελληνικά ιδιώματα της ίδιας ευρύτερης ζώνης της ελληνοαλβανικής γλωσσικής επαφής (Δέλβινο – Άγιοι Σαράντα, Δρόπολη, Μαύρη Ρίζα, Πωγώνι, Πρεμετή, αλλά και στην Άρτα Αυλώνας), και

⁷ Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ ότι στην Γραμματική της καστιλιανικής, συνταχθείσας υπό της Ισπανικής Ακαδημίας (Academia Española 1872), κάτω από τον ίδιο χαρακτηρισμό *Pretérito Perfecto (Παρακειμένος)*, εκτός από τον τύπο *he sido*, τοποθετούνται παράλληλα και οι εναλλακτικοί τύποι *hube sido* 'ήν εσόμενος' και *fui* ('έγενόμην', 'εστάθην'), ο οποίος ταυτίζεται τυπικά με τον αόριστο. Αυτό συνιστά εμμέσως ουδετεροποίηση του παρακειμένου με τον αόριστο, σύνθετος φαινόμενο και στην Κοινή ΝΕ.

μάλιστα νωρίτερα (λογικά, μόλις δημιουργήθηκε το πλαίσιο της γλωσσικής επαφής) μιας και στην αλβανική οι αντίστοιχοι περιφραστικοί χρόνοι υποστηρίζεται ότι είχαν ήδη διαμορφωθεί από τον δ' αιώνα μ.Χ. (Demiraj 1985: 799). Άλλωστε η διαφορά της βορειοαλβανικής και νοτιοαλβανικής διαλέκτου σχετικά με τον σχηματισμό του παρακειμένου, υπερσυντέλικου και λοιπών παρεπόμενων χρόνων περιορίζεται μόνο στο ρήμα *είμαι*. Τα υπόλοιπα ρήματα σχηματίζουν τον παρακειμένο και υπερσυντέλικο με το βοηθητικό *είμαι* και όχι με το *έχω*, σε αντιδιαστολή με την ελληνική, όπου στις αντίστοιχες δομές χρησιμοποιείται το βοηθητικό *έχω* σε όλες τις περιπτώσεις. Ο λεγόμενος παρακειμένος β' (π.χ. *είμαι φαγωμένος, πεσμένος, λερωμένος* κ.λπ.) παρότι αναγνωρίζεται σε αρκετές γραμματικές ως δευτερεύων περιφραστικός τύπος, δεν φαίνεται να έχει γραμματικοποιηθεί πλήρως.

Η τοπική αλβανική υποδιάλεκτος πιθανόν να διαδραμάτισε έναν εμπεδωτικό ρόλο στην καθιέρωση των νεωτεριστικών ρηματικών τύπων που άρχισαν να χρησιμοποιούνται στην ελληνική υποδιάλεκτο της Χιμάρας. Το σκηνικό της γλωσσικής επαφής επέτρεπε και ευνοούσε κάτι τέτοιο. Το ανάγλυφο της περιοχής, ο ρόλος της κομόπολης της Χιμάρας ως αφετηρία εκδήλωσης και διάχυσης των πολιτισμικών προτύπων στην ευρύτερη περιοχή Χιμάρας και Λιαπουριάς κατέστησε δυνατή μια συνεχή διεπίδραση της ελληνικής και της αλβανικής. Αφενός μεν η ελληνική στην ιδιοματική της μορφή αποτελεί τον γλωσσικό τύπο κύρους και πολιτισμικής αναφοράς και έκφρασης όχι μόνο για τους ελληνοφώνους αλλά και για τους αλβανοφώνους της ευρύτερης περιοχής, αφετέρου δε η αλβανική συμβάλλει δια της ενσωμάτωσης λεξικών, γραμματικών, αλλά και φωνητικών στοιχείων της στο σύστημα της ελληνικής υποδιαλέκτου της Χιμάρας.

Η αλβανική λιάπικη υποδιάλεκτος μόνο εμμέσως θα μπορούσε να συμβάλλει στην καθιέρωση των τύπων του παρακειμένου και υπερσυντέλικου των ρημάτων *είμαι* και *έχω*, ήτοι δια της πίεσης μέσω ενός πλούσιου σε χρόνους ρηματικού συστήματος, όπου οι χρονικοί τύποι χρησιμοποιούνται για τη δήλωση όχι μόνο χρονικών, αλλά και λοιπών σχέσεων (άποψη, τροποποίηση).

Το φαινόμενο παρουσιάζεται πλέον σταθεροποιημένο τόσο στο ιδίωμα της Χιμάρας (με νότιο φωνητισμό), όσο και στο ιδίωμα Δρυμάδων και Παλάσας (με ημιβόρειο φωνητισμό):

- (6) α. HM004: *έχω λάβει* ['exo 'lavi], *έχω λάχ* √ει ['exo 'laei], *έχω τύχ* √ει ['exo 'tiei]
 β. HM003&HM002: *έχω λάβ'* ['exo 'lav], *έχω λάχ* ☐☐' ['exo 'laç], *έχω τύχ* ☐☐' ['exo 'tiç]

Εν τούτοις τίποτα δεν εμποδίζει να αναγάγουμε την εμφάνιση του μορφολεκτήματος / διαλεκτήματος και μετά την εμφάνιση και οριστικοποίηση του διττού φωνητισμού στις NE διαλέκτους. Θα μπορούσε δηλ. να υποθέσει κανείς ότι χρονολογικά ο περιφραστικός παρακειμένος και υπερσυντέλικος εμφανίσθηκαν σε μια όνιμη περίοδο της ιστορίας της υποδιαλέκτου, ήτοι αρκετούς αιώνες μετά τον 10^ο – 12^ο αιώνα, οπότε θεωρείται ότι οριστικοποιήθηκε η διαφορά σε βόρεια και νότια ιδιώματα (Browning 1991: 174) και πολύ μετά αφού τα χιμαριώτικα ιδιώματα είχαν ήδη «παρεκκλίνει» σε δύο διαφορετικούς τύπους φωνητισμού. Η ιστορική αυτή συγκυρία της ελληνικής γλώσσας συμπίπτει χονδρικά με την εξασθένηση και στη συνέχεια την εξαφάνιση του απαραιτήτου (Joseph 1983:56) και τοποθετείται πριν την εμφάνιση των περιφραστικών παρελθοντικών χρόνων με το βοηθητικό ρήμα *έχω*. Θα ήταν λάθος, επομένως, να αναχθεί μια περίοδος εμφάνισης των περιφραστικών παρελθοντικών χρόνων στην υποδιάλεκτο

Χιμάρας πριν την εμφάνισή τους στο σύνολο του υπόλοιπου νεοελληνικού ρηματικού διασυστήματος, ακόμη κι αν υποθέσει κανείς ότι το εν λόγω μορφολέκτημα άρχισε, εξελίχθηκε και παρέμεινε στο πλαίσιο αυτού του γλωσσικού θύλακα της Χιμάρας.

Στις λοιπές νεοελληνικές διαλέκτους, υποδιαλέκτους και ιδιώματα το παράδειγμα κλίσης των ρημάτων *είμαι* και *έχω* παρέμεινε απλοποιημένο με έναν και μόνο παρελθοντικό χρόνο, που συμπίπτει τυπικά και δομικά με τον παρατατικό, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει σημασιολογικά όλους τους παρελθοντικούς χρόνους (αόριστο, παρακειμένο, υπερσυντέλικο).

Το παράδειγμα κλίσης αυτών - και μερικών άλλων - ρημάτων παρουσιάζεται ασύμμετρο στο ρηματικό σύστημα της ελληνικής γενικότερα. Η απουσία των αναλυτικών παρελθοντικών χρόνων των ρημάτων *είμαι* και *έχω* επέφερε τις αντίστοιχες συνέπειες. Η χαλαρή χρονική αντίθεση που διαμορφώθηκε στα δύο αυτά βασικά ρήματα διευκόλυνε την μερική σημασιολογική και λειτουργική ουδετεροποίηση του παρακειμένου και αορίστου στα υπόλοιπα ρήματα της νεοελληνικής.

Στην υποδιάλεκτο Χιμάρας, απεναντίας, η παρουσία του παρακειμένου (και υπερσυντέλικου) των ρημάτων *είμαι* και *έχω* συνέβαλε στη διατήρηση της σημασιολογικής και λειτουργικής αντίθεσης. Οι περιπτώσεις γραμματικής ουδετεροποίησης του παρακειμένου από τον αόριστο περιορίζονται εδώ στο επίπεδο των επιτρεπόμενων πραγματολογικών περιθωρίων, δηλαδή όπου οι χρονικές σχέσεις των επικοινωνιακών καταστάσεων το επιτρέπουν:

- (7) α. *Το ενενήντα δύο πάγω εκεί με τη γυναίκα μου* (HM002).
β. *... Γιατί σκολείο μας έδωκε αυτός* (HM002).
γ. *Εγεννήθη το παιδί τώρα κι είπα στη κοπελός «θα φύγω»* (HM002).
δ. *Ήρθε το λεωφορείο, το ρμπαν* (HM002).
ε. *Τώρα ήρθαν κατι φίλες και δικοί τ'* (HM002).
στ. *Μου πλιάθ'κε η φωνή* (HM002).
χ. *Γένηκα μός κεμα* (HM002).

Αν και σπάνια, υπάρχουν και παραδείγματα χρήσης του ρήματος *λαγχάνω* και στον αόριστο ως υποκαταστατικό του ρήματος *είμαι*:

- (8) *Με πήρε ο γαμπρός, ήρθαμε εδώ, μετά τα μεσάλα εδώ, φάγαν ψουμί, μετά ασκουνούσαν ιυτό, π' λάχαν οι χουροί* (HM002).

Είναι όμως δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα ότι έχει γενικευτεί χρήση αορίστου του ρήματος *είμαι* με το ρήμα *λαγχάνω/τυγχάνω*, ή του ρήματος *έχω* με το ρήμα *λαμβάνω*.

Αν και σπάνιες, υπάρχουν επίσης περιπτώσεις κυριολεκτικής (και όχι υποκαταστατικής) χρήσης των ρημάτων *λαγχάνω/τυγχάνω* και *λαμβάνω*.

- (9) α. *Τι ρούχα φορούσαν οι άνθρωποι τότε; Όπως ήθελ' ο καθένας! Όπως είχ' ει τύχ' ει* (HM004).
β. *Έχ' ει λάχ' ει το ογδόντα εννιά... Εμείς δεσμό είχαμε με Κ' ερκυρα, με Γ' ιάννενα, δεν είχαμε από δω καθόλου, σαν να λάχ' αίναμε σαν Αυλώνα που λέμε* (HM004).

Έχει διαπιστωθεί ακόμα, προπαντός στη Χιμάρα, και χρήση του υποκαταστατικού *λαγχάνω* αντί του *λαμβάνω* με ή χωρίς τη σημασία του ‘υπάρχω’:

- (10) α. *Τσ* *ακάλια έχει λάχει πολλά.*
 β. *Κατόπισ* *έχ* *ει λάχ* *ει μια προπαγάνδα μεγάλη εναντίον τσ’ Ελλάδος.*
 γ. *Έχω* *λάχ* *ει βιβλία δικά του (HM004).*
 δ. *Ετούτη* *’ν έχομε* *τύχει κομμουνισέσ* *α (HM002).*

Η «λανθασμένη» αυτή χρήση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη μιας όψιμης φάσης της γραμματικοποίησης των εν λόγω δομών, καθώς επίσης και μιας σχετικής προτεραιότητας στη διαδικασία γραμματικοποίησης που είχε το ρήμα ‘λαγχάνω’ έναντι των λοιπών ‘τυγχάνω’ και ‘λαμβάνω’.

Η σπανιότητα χρήσης των ρημάτων αυτών ευνόησε τη διαδικασία γραμματικοποίησής τους στις νεοσύστατες δομές του παρακειμένου, υπερσυντέλικου και παρεμφερών χρόνων των ρημάτων *είμαι* και *έχω*.

Μπορούμε να θέσουμε μια σχετική χρονολογία εμφάνισης των περιφραστικών χρόνων των ρημάτων *είμαι* και *έχω*. Ο χρόνος αυτός τοποθετείται μετά τον 18^ο αιώνα. Σε αλληλογραφία προερχόμενη από την περιοχή Χιμάρας προ του 18^{ου} αιώνα, ενώ χρησιμοποιούνται πληθώρα διαλεκτημάτων απαντώμενων μέχρι σήμερα (ασυναίρετοι τύποι, χαρακτηριστικοί συντηρητικοί ρηματικοί τύποι, διάφορα σημαλεκτήματα), σε καμία περίπτωση δεν διαπιστώνεται χρήση τύπων όπως *έχω λάχει* / *τύχει* και *έχω λάβει* (βλ. Floristan 2014: 465-500).

Μπορούμε επίσης να θέσουμε και μια σχετική χρονολογία εμφάνισης μεταξύ των ίδιων νεωτεριστικών τύπων. Δεδομένου ότι το ρήμα *έχω* διαθέτει μόνο έναν τύπο παρακειμένου και υπερσυντέλικου, ενώ το ρήμα *είμαι* διαθέτει δύο εναλλασσόμενους τύπους, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι αμφότεροι εμφανίστηκαν ταυτόχρονα, με μια σχετική χρονική υπεροχή των τύπων του ρήματος *έχω*. Η μορφική αμφιτυπία *έχω τύχει* / *έχω λάχει* είναι μια άλλη απόδειξη της όψιμης εμφάνισης των ρηματικών τύπων.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι οι τύποι του παρακειμένου και υπερσυντέλικου των ρημάτων *είμαι* και *έχω* αναπτύχθηκαν αφού είχαν συντελεστεί οι ποιοτικές μεταβολές σε ολόκληρο το ρηματικό σύστημα της υποδιαλέκτου και είχε ήδη καθιερωθεί η χρήση του παρακειμένου με το βοηθητικό *έχω* και το απαρέμφατο στην ενεργητική και παθητική του μορφή. Δεν υπάρχουν ενδείξεις εναλλακτικού παρακειμένου και υπερσυντέλικου με το βοηθητικό *είμαι* και την παθητική μετοχή (ο λεγόμενος παρακείμενος β⁸). Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η υποδιάλεκτος Χιμάρας, ευρισκόμενη στις παρυφές του ελληνικού γλωσσογεωγραφικού χώρου, μπορεί να ακολούθησε μια ιδιαίτερη πορεία διαμόρφωσης των περιφραστικών παρελθοντικών χρόνων του ρήματος. Η παρουσία του παρακειμένου και υπερσυντέλικου στην οριστική, αλλά κατ’ επέκταση και στην υποτακτική έγκλιση των βοηθητικών ρημάτων (να *έχω*

⁸ Θα μπορούσαμε εντούτοις να αναφέρουμε συζητήσιμες και αμφισβητήσιμες περιπτώσεις παρακειμένου β¹ και στην υποδιάλεκτο Χιμάρας: *Εκ* *εί είναι τα θεμέλια κ* *αι το μέρος, αλλά είναι ασ* *έπατο (HM004), όπου ασ* *έπατο είναι επίθετο και όχι ρήμα. Στο* *Οι άλλοι είναι φενγάτοι, άλλοι έχουν πιθάνει, εγώ εγώ είμαι ο κορυφαίος, κανένας άλλος δεν έρχεται (HM002)* το *φενγάτοι* ερμηνεύεται πάλι ως επίθετο και όχι ως ρήμα, διαφορετικά θα είχε πραγματωθεί, κατ’ αναλογία με το *έχουν πιθάνει*, ως *έχουν φύγει*.

λάχει / τύχει, να έχω λάβει)⁹ εξασφαλίζει στην υποδιάλεκτο Χιμάρας μια ειδική θέση στο σύνολο του νεοελληνικού διασυστήματος, το οποίο καθίσταται πληρέστερο δια της προσάρτησης δύο μοναδικών γραμματικών τύπων, που αποτελεί στην ουσία πράξη διασυστηματοποίησής του, η οποία συντελέστηκε άμα τη εμφάνισή τους. Η περιγραφή τους στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης είναι απλώς μια επιχειρηματολογική πράξη διαπίστωσης και ανάδειξης.

Τέλος, σε μια τριμελή - ή μεγαλύτερη - γλωσσική επαφή, σημαντικός παράγοντας δεν είναι η διάρκεια της, αλλά το γεγονός ποια γλώσσα έχει τη μεγαλύτερη επιρροή. Η επιρροή της μίας ή άλλης γλώσσας δεν είναι πάντα δεδομένη. Παρότι ελληνική και αλβανική συμβιώνουν εδώ και μερικούς αιώνες σε μια κοινή ζώνη γλωσσικής επαφής, ο νεωτερισμός των περιφραστικών παρελθοντικών χρόνων των ρημάτων *είμαι* και *έχω* εισήχθη από την καστιλιανική και δη σε έναν χώρο αρκετά μίλια μακριά της Χιμάρας.

Κωδικοί τοπωνυμίων

HM002 = Παλάσα

HM003 = Δρυμάδες

HM004 = Χιμάρα

Αξία συμβόλων πρακτικής φωνητικής καταγραφής

	= [e]	άηχο φατνοουρανικό τριβόμενο
	= [z]	ηχηρό φατνοουρανικό τριβόμενο
	= [te]	άηχο φατνοουρανικό προστριβές
	= [ʃ]	άηχο μεταφατνιακό τριβόμενο
	= [ç]	άηχο ουρανικό τριβόμενο
	= [dʒ]	ηχηρό μεταφατνιακό προστριβές

Βιβλιογραφία

- Academia de l'Aragonés. 2017. *Gramatica basica de l'Aragonés* (texto provisional). Zaragoza: Edicions Dichitals de l' Academia de l'Aragonés. EDACAR. Numero 10. Marzo de 2017.
- Academia Española. 1872. *Compendio de la gramatica de la lengua castellana, reformado po la Academia Española para la segunda enseñanza*. Nueva edicion, reformada. Mexico: Imp. del Tecpam de Santiago.
- Browning, R. [1969] 1991. *Η ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Chantraine, P. 1990. *Ιστορική μορφολογία της ελληνικής γλώσσας*. Μετάφραση: Νίκου Κ. Αγκαβανάκη. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα.
- Demiraj, Sh. 1985. *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Tiranë: 8 Nëntori.
- Δένδιας, Μ. 1927. Άπουλία και Χιμάρα. Γλωσσικά και ιστορικά σχέσεις τῶν ἑλληνικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν. *Ἀθηνᾶ. Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας*, T. 38^{ος}. 72-109.

⁹ Παραθέτουμε εδώ ενδεικτικά 2-3 παραδείγματα προς απόκτηση μιας εικόνας για την έκταση της μορφολογοποίησης της δομής: *Ἀπέδω θα 'χει τύχει. Ἀπέδω. Μπορεί να 'χει τύχει κι απέδω* (HM002).

- Fabra, P. [1933] 2006. *Gramàtica catalana*. Facsímil de la 7a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Floristan, J. 2014. Simón Láscaris y la misión de Chimarra (Himarë) en el Epiro del norte: nuevos documentos inéditos. *Orientalia Christiana Periodica*. Roma. 2. 433-500.
- Gjinari, J. 1986. *Dialektologjia shqiptare*. Tiranë: Universiteti i Tiranës «Enver Hoxha», Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë - Shtëpia Botuese e Librit Universitar.
- Joseph, B. D. 1983. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive: A Study in Areal, General, and Historical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joseph, B. D. 2003. Morphologization from Syntax. Στο: Joseph B. D. & Janda R. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Mirambel, A. 1988. *Η νέα ελληνική γλώσσα. Περιγραφή και ανάλυση*. Μετάφραση: Στ. Καρατζάς. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Μολοσσός, Ζ. 1878. *Ἡπειρωτικαὶ Μελέται. Τόμος Δ΄. Τεῦχος Α΄ Δρομολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου*. Ἐν Ἀθήναις, 1878.
- Monti, G. M. 1941. Altri documenti sui rapporti fra Ali di Tepeleni e Ferdinando I di Borbone. Στο: *Rivista d'Albania*. Τ. 2. 48-50.
- Παπαδόπουλου, Σ. 1982. *Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τεῦχος Α΄ (1453-1669)*. Θεσσαλονίκη.
- Ράλλη, Α. & Δ. Μελισσαροπούλου & Σ. Τσολακίδης. 2006. Ο Παρακείμενος στη Νέα Ελληνική και στις Διαλέκτους: παρατηρήσεις για τη μορφή και την εξέλιξή του. Στο: *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 361-372. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Σάθας, Κ. 1885. *Ἑλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς ἐλληνικῆς τακτικῆς*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπ. Ἀνδρέου Κορομηλά.
- Χατζιδάκις, Γ. 1905. *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*. Τ. 1. Ἀθήνα: Σακελλαρίου.
----- 1987. *Ἡ ἰταλικὴ ἄνευ διδασκάλου*. Ἀθήνα: Ἀστήρ.